

Б.Қ.Рақымжанов

Е.А.Бөкетов атындағы Қарағанды мемлекеттік университеті

Шәкәрімнің философиялық жүйесі

Мақалада қазақ ойшылы Шәкәрім Құдайбердіұлының «Үш анық» шығармасындағы талданатын сұрақтарға баса назар аударылды. Автор ондағы шешімін тапқан мәселелердің өзара байланысын көрсету арқылы ойшылдың дүниетанымындағы мәселелердің арасындағы белгілі бір жүйелілікті айшықтады. Сол арқылы ойшылдың дүниетанымы біртұтас құрылымды жүйе ретінде бағамдалды және қазіргі заманда орын алып отырған діни келеңсіздіктерге де ой жүгіртілді. Шынайы имандылық, әлемнің бастапқы себебі, негізгі мақсаты жайындағы көзқарастарға талдау жасалды. Оның қазіргі замандағы мән-маңызы мен өзіндік сипаты бағамдалды.

Кілтті сөздер: Ш. Құдайбердиев, «Үш анық», философиялық жүйе, әлем, адам, жаратылыс, ой-толғам, сау ақыл, жетілу жолы, дүние.

Шәкәрімнің әлем, адам, жаратылыс жайындағы философиялық ой-толғамдары оның «Үш анық» атты философиялық трактатында жүйеленген. Шәкәрім Сәбит Мұқановқа жазған хатында «қырықтан соңғы ойым философия жағына салынып» деген пікір айтады. Сондағы философиясы осы «Үш анық» турасында болып отыр. Шәкәрім қырықтан асқан соң отыз жылдай «Үш анықты» жазуға көптеген ізденістер жасап, өмірінің соңында «отыз жылдай жиғаным» деп өзінің тапқан, анық деп таныған «Үш анығын» жүйелейді.

*Қырықтан аса бергенде,
Ақылым қылды шерменде:
«Дінім қалай, жаным не,
Жоғалам ба өлгенде?
Әлемді кім жаратқан,
Осынша түрлеп, таратқан?
Көрінген сансыз планет,
Бірінен-бірін бөлген бе?
Ақырет деген немене,
Шыққан жан қайта келе ме,
Кіреме осы денеге,
Дәлелі қайсы сенгенде, —*

деп «Үш анықтағы» өз ізденісінің негізі болған сұрақтар жайында осылай ой түйеді [1]. Бұл өзі айтып өткен «келдім қайдан, барам қайда, не етсем пайдам?» деген сұрақтарды осылайша Шәкәрім «Үш анық» трактатында жан-жақты зерттеуге тырысады. Бұл сұрақтарға жауап іздеу барысында адамзат тарихында, рухани ілімдер саласында екі жолдың қалыптасып келгендігі туралы пікірден өзінің «Үш анық» трактатын бастайды. Шәкәрім бұл зерттеуінде өзінің жоғарыда айтып өткен «сау ақыл» қағидасын ұстанады. «Үш анықта» Шәкәрім дүниенің жаратылысы, өсіп өркендеп жетілу жолы туралы екі жол, бірі дүние өз бетімен жаратылып жатыр, оны жаратқан белгілі бір ие жоқ деген затшылдық ғылым жолы мен бұл сұрақты шешуде пайғамбарлар үйреткен дін жолының бар екендігін айтады. Енді осының қайсысының анық екендігін «сау ақылмен» табу керек деп ойшыл өз мақсатын айқын көрсетеді.

*Ноқтасыз оймен тексердім,
Бояулы діннен сескендім.
Дін шатағын көп көрдім,
Қатесін сынап тергенде.
Іздедім, таптым анығын
Тастадым ескі танығын.
Хақиқат нұрдың жарығын
Жарылды жүрек көргенде, —*

деп «Үш анықта» өзінің негізгі мақсатына жеткендігін де айтып өтеді [1; 339].

Шәкәрім қандай анықтарды тапты, Үш анық дегеніміз не? Енді соған тоқталайық. Жоғарыда өзі қойған әлемнің жаратылуы туралы, ақырет, жанның өлгеннен соңғы өмірі туралы сұрақтардың айналасында ізденіс жасаған Шәкәрім қандай шешімдерге келгенін түсіндіріп көрейік. Шәкәрім «Үш анықта» «тіршілік туралы адам арасында көптен бері айтылып келе жатқан екі түрлі жол бар. Бірі, дене өлсе де, жан жоғалмайды, өлгеннен соң да бұл тіршілікке тіпті ұқсамайтын, бір түрлі өмір бар дейді. Сондықтан жалғыз ғана дүние тіршілігінің қамын ойламай, сол соңғы өмірде жақсы болудың қамын қылу керек дейді. Мұны ақырет — өлгеннен соңғы өмір жолы дейді. Енді бірі, бұл әлемдегі барлық нәрсенің бәрі өздігінен жаралып жатыр, оны былай қылайын деп жаратқан иесі жоқ, һәм өлген соң тірілетін жан жоқ дейді. Менің ойымша, осы екі жолдың қайсысы анық екенін табу — ақылы сау адамға қатты міндет. Неге десең адамды түпкілікті бақытқа жеткізбек болсақ, біліп жаратушы ие бар, өлген соң да бір түрлі өмір бар деген жолдың шын, өтірігін білуіміз керек», — деп аталмыш трактатын жазуының негізгі мақсатын көрсетеді [2].

Бұны тексеру үшін әр түрлі діндер жайынан, ғылым жайынан, білімділердің сол туралы айтқан сөздерінен хабардар болу керек деп түсінген ойшыл сонау грек философиясынан бастау алып, Еуропада қайта өрлеу мен жаңа заман жаратылыстану ғылымдарына негіз болған идеялардың барлығымен таныс болған. Бұл жолдағы атомдар туралы, жалпы дүниенің субстанциясы (алғашқы бастамасы) жайындағы пікірлердің шығу тарихы мен даму тарихы жайындағы ғылым тарихын да Шәкәрім жақсы игергендігін өз трактатында байқатады. Шәкәрім бұл сұрақтарға байланысты рухани және жаратылыс-танымдық ғылымдардың өз заманына дейінгі тарихын біраз межелеген. Ешкімнің пікіріне ақылын құл қылмай, ақыл таразысын тең ұстап, сау ақылмен ізденген. «Және қатты керек бір шарты — өзінің тұтқан діні, оқыған ұғынғаны, қалыптанған әдеті, құмар ісі бәлендей жақсы кісі айтты деп нанып қалған сөзіне біржола байланып қалмай, ақылын әбден шын босатып сол екі жолдағылардың жазған кітап, айтқан сөз, қылған істері һәм оларға қарсы айтқан сөздердің бәрін ноқтасыз, науқассыз сау ақылмен сынау керек. Әйтпесе адам әдет, құмар нанымнан шыға алмай, арқандаулы ат сияқты болады» [2; 20], — деп Шәкәрім бұл жолдардың анықтығын тексеруде, ғылымда сау ақылдың жетекшілік етуі қажет екендігін баса ескертіп өтеді де, өзі де сол қағиданы ұстануға тырысады. Бұны анығына жетуде ең қажет Ұстаным деп таныған.

Шәкәрім «Үш анықта» жаратылыстанымдық қағидалар мен дін жолындағы көптеген әдебиеттерді межелеген. Ондағы жинаған білімін қорытындылап, оларды «Үш анықта» талқыға салып, концептуалды идеялар ұсынған еді. Шәкәрімнің өз трактатында қандай қорытындыға келгендігін, оның көз жеткізген үш анығын талдап көрейік.

Ойшылдың ойынша, барлық табиғат құбылыстары, дүниенің даму заңдылықтары, белгілі бір тәртіппен іске асады және бір жүйелілік болады. Табиғаттың кез келген құбылысын алыңыз, оған көз жеткізесіз. Әлемнің бірде-бір артық, не кем жаратылған жері жоқ. Бәрі мақсаттылықта, өз орнымен дамып жетілуде. Осы тұрғыдан алғанда әлем зор мәшине тәрізді. Оның әрбір бөлшегінің қызметі бар, себептілік арқылы қозғалысқа түсіп, белгілі анықталған сабақтастықта іске асып жатыр.

Себепке,

Кезекке

Тәмам жан көнбек.

Әлсіз бен күш тағы себептен,

Кім құтылар кезектен?

Жақсылық,

Жамандық,

Бәрін себеп билеп алған зат.

«Мен білдім,

Іс қылдым

Өзім билеп», дегеніміз, тіпті ұят! —

дейді Шәкәрім [1; 215]. Әр нәрсенің себебі бар, сол себептің де бір себебі бар, ең соңғы себеп түпкі бастама деп таныған ойшыл:

Жаралыс басы қозғалыс,

Қозғауға керек қолғабыс.

Жан де мейлі бір мән де,

Сол қуатпен бол таныс.

Әлемді сол мән жаратқан, —

деп түпкі бастама жаратушының әлемнің пайда болуының ең негізгі себебі екендігін айқын көрсеткен [1; 230]. Осыдан келіп ойшыл бұдан түп жаратушының шеберлігін көреміз дейді. Сондықтан дүниенің ешқандай кездейсоқсыз белгілі бір заңдылықта дамуының негізінде құдайдың жаратушының жаратқандығы Шәкәрім үшін ол — бірінші анық. Бұл жайында Шәкәрім «Үш анықта», «барлықтың түп себебі жаратушының білім, құдірет шеберлігінде өлшеу жоқ. Дәлелдерім: ғылым жолында бұл барлықтың еш нәрсесі өздігінен бар бола алмайды да, қозғала алмайды. Бұған себеп керек. Егер ол себепке де бір себеп керек болып, себептің түбі жоқ болады делінсе, ең түбі себепсіз, бар себеп болмаса болмайды. Сол себепсіз бар болу себеп жаратушы болады. Егер сол себепсіз бар болған атом, нұр сияқтылар делінсе, олар себепсіз бар болған нәрсе емес, дәлелім — оларда қозғалыс бар, қозғалуда, жүрісінің өлшеуі бар. Өлшеулі нәрсе өзі бар болған, егер қозғалыс притяжение, отрицание өзіне тарту, әрі итеру заңымен делінсе, ол қозғалысқа да себеп керек. Ол заңды салушы керек... Сондықтан олардың түп себебі себепсіз бар себеп, түп жаратушы» деп ойын ашық білдірген [2; 36,37]. Түпкі жаратушыда себеп жоқ, бірақ ол барлық себептердің себебі. Ол — жаратылмаған. Ол — түпкі негіз.

Шәкәрім дүниенің негізіндегі бастапқы заңдылықтарды, гармонияны тану, білу адам үшін негізгі міндет деп санайды. «Ол түп себептің білім құдірет шеберлігінде өлшеу жоқтығы мынадан анықталады. Барлықтың не нәрсесіне қарасаңыз да мақсұтсыз, керексіз жаралған емес. Бәрін айтпай-ақ өз көзіңізде ойлаңыз: құлақ, мұрын, ауыз сияқты мүшенің мақсұтпен жаралғанын көресіз. Ғылым жолымен өсімдік ағаштардың тамыры, өзегі, қабығы, жапырағы, гүлі сияқтылардың бір де бірі бұл мақсұтсыз деп айта алмайсыз. Бұлар нені көрсетеді? Түп себептің бүйтіп салған жолына қарағанда, оның білім, құдірет шеберлігінде өлшеу жоқтығын анықтайды. Егер осының бәрін істеп шығарып тұрған түк сезбейтін соқыр табиғат болса, онан мұндай мақсұт, білім, ерік, гармония тартып жарасым таңдау, жоғарылау шыға алмайды», — дейді Шәкәрім «Үш анықта» [2; 37].

Бұл заңдылықтар мен үйлесімділіктердің негізінде, Шәкәрімнің ойынша, жаратушы жатыр. Осыдан келіп ол XIX–XX ғасырларда дүниенің түпкі бастамасы туралы сұрақта адамзат баласының санасына үстемдік еткен Дарвин ілімін сынға алады. Адам маймылдан жаратылды деп, дүниенің бастамасын меңіреу табиғатқа апарып телитін Дарвиннің ілімін Шәкәрім қабыл алған жоқ. Осы жерде бір назар аударарлық жағдай, Шәкәрімнің Дарвиннің ілімін терең зерттегендігі. Ол Дарвиннің көзқарастарының бастауының қайдан шыққандығы туралы бұрын-соңды көп айтылып келмеген ойға барады. Шәкәрімнің ойынша, Дарвин ешқандай жаңалықтың иесі емес, ол көне грек ойшылы Маиен деген адамның «таяғын ұстап жүр». Яғни дарвинизмнің бастауы сонау көне грек ойшылдарында жатқандығын ғылыми тұрғыдан зерттеп білу Шәкәрімнің қаншалықты терең ізденгендігін аңғартса керек. Шәкәрім Дарвиннің эволюциялық теориясын сынап келе, «егер Дарвин мен Маиеннің сөзі дұрыс болса, ол өсімдіктер де бірінен-бірі туып өзгерген болып табылады. Меніңше, жылқы мен есектен қашар туса да, екі жылқыдан қашар тумайды. Бұл сөзімнің қорытындысы тәмам барлықтың ата-анасы бір екені рас. Сонан туып өзгеріп жатқаны да рас. Бірақ ұқсасы, бәрі бірінен-бірі туып өзгергені жоқ. Жаратылған себептердің ыңғайына қарай біріне-бірі ұқсас, не ұқсаңқырап, не тіпті ұқсамай жаралып жатыр. Бұл сөзді маймылдан туғанға арланып айтып отырғаным жоқ, қайта жаманнан жақсы туғанға қуанатын орным бар. Бұл кезде бүкіл Еуропа мойындап отырған сияқты Дарвин сөзіне қарсы дау айтқаным орысша ғылым оқыған жастар тексермей, үстірт қарап, мені сөгуі мүмкін. Оларға айтатыным: Дарвиннің нәсіл туралы, сайлап жоғарылау туралы айтқан сөздеріне сын жазған Германия ғалымы Дидвар Дортманның дарвинизм туралы жазған кітабын оқып, Дарвин мен Дидварды салыстырып салмақтап, сонан соң мені сөгулерің қашпас деймін», — деп өзінің дарвинизмге қатысты әдебиеттерді меңгеріп, олардан дәйек тапқанын да білдіріп өтеді [2; 42, 43]. Шәкәрім дарвинизм және оған қатысты сыни әдебиеттерді де салмақтағандығын айқын аңғартады.

«Үш анықтағы» қай қорытындысы болса да, Еуропа ғалымдарының таласты сөздерімен қатысты екендігін Шәкәрім өз трактатында айта кетуді ұмытпаған.

Дүниенің себептілік заңына аса назар аударған ойшыл «Үш анықта» мәшиненің жасаған нәрселерін айтып, оған себеп болған адамның қолы екендігін, адамның қолын мәшинеге жүргізген оның ақылы екендігін, ал ақылдың себебі жаратушы екенін айта келе, өзінің себептілік туралы идеясын осындай мысалдармен сабақтайды. Шәкәрім жаратылыстану ғылымдарындағы заттардың қатты, сұйық және газдар деп үш түрлі күйі жайындағы қағидалармен таныс болып, ол турасында мысал келтіріп, «Үш анықтың» «Жану мен шіру» деген бөлімінде осы көзқарасқа баса назар аударып, дүниедегі бар заттар ешқашан жоғалмайды, тек түрін өзгертіп, барлықтың ішінде бар болып жүреді дейді. Бұл әлемнің зат алмасуының заңдылығы турасында:

*Шымды жерде көресіз қара топырақ,
Шіріген шөп, тозаңнан болған құрақ.
Егер оған дым тиіп, күн жылытса,
Жан кіріп, шөп шығады гүл-жапырақ.
Өлген шөптің күлі еді тозған тозаң
Онан тағы не шықты, байқа бірақ.
Әлемде жоғалатын ешбір зат жоқ,
Өзгеріп, түрленеді, ойла, шырақ [1; 200], —*

деп ой түйген.

Барлық заттар, Шәкәрімнің ойынша, осы қайта айналыс жолымен түр ауыстырып, бір күйден екіншіге өтеді. Яғни, ойшылдың тілімен айтсақ, «барлықтың ішінде бар болып жүреді». Жоғалатын зат жоқ дейді. Жану мен шірудің мақсаты бір. Екеуі де заттардың құрауын шешеді. Бірақ жануда бұл тезірек іске асады дейді Шәкәрім. Шәкәрімнің «Үш анықтағы» көтерген мәселелері оның өлеңдерінде де жауап ретінде айтылып отырады. «Үш анықтың» қара сөзбен жазылса, Шәкәрім жырлары оның өлеңмен жазылған нұсқасы сияқты ма деп кейде ойға қаласың. Ол «Үш анықтағы» көзқарастарын үнемі өлеңмен де жазып қалдырған ғой.

*Ей жастар, қалай дейсің бұл дүние?
Мұны бүйтіп жаратқан қандай нәрсе?
Білімсіз мақсұтсыздан шыққан болса,
Мақсұт, білім, ой шықты мұнан неге?
Керексіз жаратылған бір тозаңы жоқ,
Тәртіпті, таң қаларлық зор мәшине.
Алыстан іздемей-ақ, ойласаңыз,
Көру үшін жаралған көзіңіз де.
Себебі толымдының ісі толық
Ең түпкі жаратушы — мінсіз ие.
Күш, білім, шеберлікті іс білгізер,
Есті, мінсіз — шебердің ісі емес пе? [1; 201].*

Міне, осылайша түпкі жаратушыны анық деп Шәкәрім оған ғылым арқылы, сау ақылмен көз жеткізген. «Біз естінің ақлын, күштінің қуатын, ұстаның шеберлігін ісінен танимыз. Менің ойымша, бүтін барлықтың бәрі бізді осындай болмақ салған түп жаратушының білім, құдірет шеберлігінде», — дейді Шәкәрім [2; 37]. Осылайша түпкі жаратушыны анық деп таныған Шәкәрімнің тапқан анықтары бұнымен шектелмейді.

«Үш анықтағы» Шәкәрім көтерген ең басты келесі сұрақтардың бірі — ол жан туралы. Жан өледі ме, денеден шыққаннан кейін жан әрі қарай өмір сүреді ме? деген мәселе Шәкәрімнің шығармашылығындағы ең көп айтылатын, тіпті оның дүниетанымын құрайтын түсініктердің бірі болып саналады. Шәкәрім жан туралы өте көп айтқан. Шәкәрімнің «Үш анықтағы» екінші анық деп отырғаны осы жанмен байланысты. Жанның ажалсыздығы, оның дене деп аталатын киімін тастаған соң да өмір сүретіндігі, мәңгілігі Шәкәрім көрсеткен анықтардың бірі болып саналды.

Шәкәрімнің ойынша, адамның барлық рухани қасиеттері жаннан шығады. Сондықтан адамның жаны өледі ме, жоқ па соны анықтау — «Үш анықтағы» басты мәселе. Барлық заттардың «қайта айналыс жолымен» «барлықтың ішінде бар болып жүретіндігі» тәрізді Шәкәрім жанның да өлетіндігіне еш дәлел жоқ дейді. Бұған байланысты ойшыл «Үш анықта» төмендегідей ой білдіреді: «Жан менің айтқанымдай баста бар болса, тұрған денесі орын болуға жарамаған соң, денеден шыққанда біржола жоғалып кетпейді. Құр ғана өзгертін болса, бұрыннан бар жанның жоғалуына түк дәлел жоқ. Олай болса, бір түрге түсіп, барлықтың ішінде бар болып жүреді. Мен бұл араға шейін жанның бірінен-бірі артылатын қасиеттерін бөліп анықтап айтпай, бәрін де жан деп келдім. Жан әр түрге түседі. Мәселен, инстинкт — сезімді жан, сознание — аңғарлық жан, мысль — ойлайтын жан, ум — ақылды жан дегендей әр түрлі қасиеттері болады. Бұлай әр түрлі болуы, менің ойымша, дене бітіміне, себептеріне қарай болады. Дене әр түрге түскен сияқты жан да өсіп, өніп, жоғарылайды» [2; 39]. Осылайша Шәкәрім жанның әр түрлі болатындығына да тоқталған.

Жанның ажалсыздығы бұл Шәкәрімге дейін басқа ежелгі мәдениеттерден талай айтылып келгендігін біз білеміз. Шәкәрім жанның ажалсыздығы туралы ой қозғағанда ол ежелгі мәдениеттер мен діндердегі пікірлерге сүйенбейді, оны дәлел ретінде алға тартпайды, олардың онсызда белгілі және баршаға аян екенін жақсы түсінген тәрізді. Шәкәрім жанның ажалсыздығы туралы мәселеде

XIX ғасыр, Еуропадағы спиритизм, магнетизм, телепатия ілімдерінің көзқарасын алға тартып, бұл мәселеде жаңа дерек көздерін іздегенін байқатады. Яғни бұл мәселеге өз заманы тұрғысынан қарайды. «Жан жоқ деушілерге қарсы дәлел қылынып тұрған магнетизм, спиритизм, телепатия, фахризм, лунатизм, түс сияқтыны көбірек жаздым. Оны көп жазғаным қызықты ертегі айту емес, әр түрінен біреуін көрсетпекпін», — деп Шәкәрім «Үш анықта» ол жайында да айтып өткен [2; 39]. Сонымен, жанның мәңгілік өмірі жайындағы идеялар Шәкәрімді айтарлықтай дәрежеде өте қатты қызықтырған.

*Келдім қайдан, нетсем пайдам?
Өлгеннен соң не болам?
Мен деген жан — ақыл, айнам,
Жоғалам ма сол шын-ақ? —*

деп Шәкәрім бұл сұрақтардың айналасында өмір бойы ізденіс жасаған.

Шәкәрім ойының өзіне дейінгі жан туралы көзқарастардан ерекшеленген тұсы ол жанның бір денеден екінші денеге көшіп жүретіндігін қабыл алмауы болды. Бұл жайында ол: «Жан туралы тағы бір ой бар. Ол су суға, топырақ топыраққа қосылып кеткендей жан-жануарларға қосылып, араласып, әбден былжыр сияқтанған соң ол жан өзге жандардан қайтып айырылып шыға алады, дегенмен мұны саяз ойлағандық деймін. Себебі жанның бар екеніне жаннан шыққан ерік, талап, ой, мақсат, сезім, білім арқылы көзіміз жетсе де. Оның денелерге қосылып кетуіне ешбір дәлелім жоқ», — деп жазды [2; 40]. Шәкәрімнің ойынша, жан дене тәрізді бір бұзылып, бір түзелмей, бірте-бірте жоғарылап, келесі айналыста мұнан да зор қасиетке ие болады.

XX ғасыр басында Шәкәрімнің бұл сұрақтарды ғылыми тұрғыдан көтеруі ерекше құбылыс болды дер едік. XX ғасыр батыс ғылымы мен өркениетінің затшылдық ғылым жолында шарықтап дамып, шырқау шегіне жеткен кезеңінде, қазақ ойшылы Шәкәрімнің жан туралы сұрақты ең негізгі философиялық мәселе деңгейіне көтеруінде мән бар. Өйткені батыс ғылымы дүниенің болмысы жайында онтологиялық пікірлерде көбінесе дарвинизмге сүйеніп, біржақтылық танытқан еді. Біз де кешегі кеңес дәуірінде ата-бабамыз, шыққан тегіміз маймыл деп сол ілімдерге санамызды құл қылып келмедік пе. Бұл әлі де бар құбылыс. Дүниені затшылдық тұрғыдан түсіндіру руханилықтың тұралап қалуына жол ашқанын енді айқын байқап отырған жайымыз бар. Шәкәрім Еуропаны білімді жұрт, бірақ айуандықтан шыққан жоқ, ол да мүлде деп тектен-тек сынға алмаған ғой. Айуандықтың негізгі көрінісі XX ғасыр әлем халықтарының, әсіресе Еуропа халықтарында қоғамдық қатынастардың қозғаушы күші, рухани емес материалдық құндылықтар болуында жатыр емес пе? Тіптен әлі күнге дейін әлем халықтарын жаһандастыруға, белгілі бір іс-қимылға баруға итермелейтін күш осы материалдық құндылықтар болып отыр. XX ғасырда да әлемде болған қанқұйлы соғыстардың түп негізінде материалдық байлық жатқан болатын. Жанын ойламай, тәнін ойлаудан шыққан қақтығыстар, зұлымдықтар қаншама адамдардың өміріне бақытсыздық, қауіп-қатер әкелді. Жанды кім ойлайды? Жан үшін қажет қоғамды кім құрады? Бұл туралы ойланғанда Шәкәрімнің сол қауіпті ертерек аңғарғандығына көз жеткіземіз.

Мысалы, көне грек мәдениетінде тәрбиенің екі түрі: бірі — гимнастикалық, екіншісі — мусикалық болған. Гимнастика бұл тәнге арналған тәрбие, ал мусика — бұл жанды тәрбиелеу. Немесе қазақ халқының бесік жыры, балаға ертегі айту дәстүрінің адамның жас күнінен жанын тәрбиелеуге бағытталғандығын көреміз. Ал өркениетті қоғамда бұл іске асып отыр ма? Мәселе сонда болып тұр. Сондықтан Шәкәрімнің XX ғасыр басында жан мәселесін аса маңызды мәселе ретінде көтеруі айтулы маңызға ие емес пе?

Жоғарыда айтқан жан мәселесіне затшылдық тұрғыдан қарауды Шәкәрім дұрыс деп танымаған. Оларды Шәкәрім пәншілдер дейді.

*Қасыңа қылыш қайтарқан,
Досыңа гүлдей жайнатқан,
Ерік пен талап, ой беріп,
Ойыңды сөзбен сайратқан
Жан емес дейді «білгіштер».
Осыған нанған есерлер,
Ойы кем, сөзге шешендер,
Ақылмен жанды тексермей,
Денешіл, пәншіл кеселдер
Дәлелсіз сөзбен ілгіштер [1; 226].*

Жан бұл адамға ғана тән емес, ол дүниедегі барлық заттарға тән. Оларды жаратып тұрған жан дейді Шәкәрім. Оның ойынша, «Жел мен су, тас, топырақ, шөп пен ағаш, ғаламда не бар болса бәрі жанды» [1; 98]. Бірақ осы дүниедегілердің бәрінің жаны бірдей емес. Олар әр түрлі. Жанның әлдісі, әлсізі бар, ең күшті жан адамда. Жан туралы сұрақтың затшылдық ғылымда ескерусіз қалуы дүниеге дене көзімен қараудан деп білді Шәкәрім.

*Жан жолдан қосылды деп, пән де дін де,
Ақылды байлап қойған соған мүлде.
Ең басты зат жаны бар ақылды зат,
Оны ойлаған адам жоқ осы күнде.
Бар нәрсе жоғалмайды, өзгереді,
Жан жоғалмас деп ойла, соны біл де.
Жан тән жасар, тән жанды жарата алмас,
Терең ойлап, сөзімді құлаққа іл де [1; 139].*

Бұнда Шәкәрім жанның жоғалмастығын, жанның тәнге ие екендігін, тәннің алдында жанның басымдылығын айтып, өз ұстанымын анық аңғартып отыр емес пе.

*Жан — қожа, тән дегенің — жанның құлы,
Нәпсі неге білмеген бұрын мұны.
Ойлашы жан тапты ма, тән тапты ма
Жоғарғы кереметті неше қилы?
Тән — терезе, қарайтын жан — иесі,
Жаннан шығар ақыл мен ойдың шыны.
«Жолдан шыққан жан жолда жоғалар», — деп,
Сандырақтап айтқанмен, жоқ дәлелі,
Дәлелсіз сөз — соққан жел, ұшқан тозаң,
Таза ақылдың алдында жоқ қой құны [1; 139].*

Жан жоқ деушілерге қаратып айтқан Шәкәрім сөзі осындай. Дәлелінді айт деп отыр. Шәкәрім пәндер жүйесіндегі жанды зерттейтін ғылым психологияны да бұл мәселеде сынға алып өткен.

*Тіршілік — жоғалатын жан сипаты,
Жаным жоқ деп болады масқара адам.
Жалам емес, жазыпты пән деп мұны,
Не демес ойы жетпей сасқан адам.
Жанының бастан барын байқамапты,
Психология ғылымын ашқан адам [1; 138, 139].*

Жанды дене түйсіктері арқылы зерттеуге тырысқан психология ғылымының әдісін Шәкәрім дәрменсіз деп таныған. Бірақ психологияның қазіргі парапсихология деген тармағына бұл пікірдің қатысы жоқ дер едік. Жан мәселесі туралы сұрақта Шәкәрім француз ойшылы Огюст Конттің позитивизмін де сынға алады. Себебі Конт адамның жан дүниесі туралы сұрақты сырып қойып затшылдық жолындағы жаратылыстану ғылымын асыра дәріптеген болатын. Шынымен Еуропадағы позитивизм затшылдық ғылымға сүйеніп, олардың танымдық ізденісі адамды тануға емес, табиғатты тануға бағытталған еді.

*...Ойменен тапқан бұлдыр деп,
Дене мен пәнге байлаған
Баяғы Конттың сөзі еді.
Жаңаны көрсе жүгірген,
Ақылдан мүлде түңілген,
Осыдан дұрыс жол жоқ деп,
Бұл улы судай сімірген
Дененің соқыр көзі еді, —*

деп, Шәкәрім Конттың ілімінің сыңаржақтығын сынға алады. Ондағы басты ой жан туралы ойламаған затшылдық ғылымның алға шығуын сынға алу болатын. Шәкәрімнің позитивизмге сыни көзқарастары туралы мәселеге келесі бөлімдерде арнайы тоқталатын боламыз.

Сонымен, Шәкәрімнің ойынша, жан өлмейді, ол да тән тәрізді өзіне азық қажет етеді. Жан — тәннің қожайыны, тән өлсе, шіріп басқа түрге ауысады, ал жанның заты — ғарыштан. Жанның ажалсыздығы, аса маңыздылығы Шәкәрім көрсеткен екінші анық.

Дүниенің түпкі мақсаттылығы, ондағы жанның жаратылысы туралы біршама қорытындыға келген Шәкәрім үшін адам туралы ендігі айтылар ой өзі анықталған тәрізді. Дүние мақсатсыз емес, өмір мен тіршілік те мақсатсыз емес, барлығының барар жері, мақсатты шешімі бар. Бұндай тұжырымдарға жоғарыдағы анықтар арқылы көз жеткізген Шәкәрім үшін «жан» өте нәзік ұғым. Ол — барлық тіршілік атаулының көзі. Ол — дененің иесі. Денені жаратушы осы — жан. Жан денеге келеді, денеден кетеді. Жанның пәни кеңістігі мен бақилық уақытты жалғастыратындығын алдыңғы бөлімдерде айтып өткенбіз. Осы екі жақта да жанға керек азық, Шәкәрімнің ойынша, ол — ұждан. «Ұжданның неге екі дүние де қатысы бар?» деген сұраққа жауапты Шәкәрімнің өзінен іздеп көрсек, «Мен ұждан қайдан шығып тұр десем, оған жауап жоқ сияқты. Меніңше, совесть — жанның тілегі. Неге десеңіз, жан жоғалмайтын нәрсе. Сондықтан тезірек жоғарылауға себеп керек қылады. Мәселен, таза дене, толық мінез, ой істер керек қылады. Соның қатты бір керегі совесть — ұждан. Оны осы өмір үшін керек қылмайды, соңғы өмір үшін де керек қылады. Себебі егер бұл өмір үшін ғана керек болса, ол не пайда, не мақтан үшін болады. Мәселен, атым қалсын, пәленше мені сондай кісі деп халық мені жақсы көрсін деген болады. Онан басқа жоруы жоқ. Себебі, ол советің иесі жан жоқ, артқы өмір жоқ деп отырса, соқыр табиғаттың жансыз жаратқан бір машинасы совесімен іс қылды не, қылмады не?» — деп жазды [2; 41].

Шәкәрім ұжданды үш қасиет құрайды деп санаған. Ол — әділет, мейірім, ынсап. Шәкәрім жан туралы өзінің концептуалды идеясына, анығына көз жеткізгеннен кейін жанға екі дүниеге де керек азық — ұждан деген қорытындыға келген. Бұл «Үш анықтағы» қорытынды ой. Шәкәрімнің үшінші анығының да шешуі осы — ұждан деген дұрыс. Шәкәрімнің ұсынған концептуалды идеясы — үш анық арқылы оның ар білімі турасындағы көзқарастары қалыптасты. Ар білімінің қажеттілігін, маңызын түсіну үшін осы үш анықтың бір-бірімен байланысты екендігіне көз жеткізіп, оны терең ұғынып алған жөн. Ар білімі туралы көзқарас Шәкәрімнің концептуалды жүйесі — үш анық арқылы қол жеткізген қорытынды, адам туралы тоқтамы дер едік. Үш анық имани білімге, ар біліміне жол ашты. Ар білімі, имани білім илләхи махаббатқа апаратын жол іспетті. Ол — тіршілікте таза болу, адам баласына қылдай қиянат жасамай, баратын шын үйдің қамын ойлау.

*Жаныңа қызық жалғанда,
Неменең қалды арманда.
Бұл жалғанда не серік,
Тәңірі алдына барғанда*

немесе

*Несін сүй, несін сүйме ерік өзіңде,
Нәпсің де ақылың да тұр көзіңде.
Сынау үшін жаратқан бір Иең бар,
Тексерілмей қалмайсың бір кезінде, —*

деп Шәкәрім бабамыз Тәңір алдындағы дұрыс жол ар-ұждан деп ашық айтқан. «Ұждан-совесть жанның тілегі екеніне нанған кісі қиянат қылғанына қатты кейіп, жақсылық қылғанына жете қуанса керек. Олай болса нанбай ұждан-совесть құры ғана көрініс үшін адамдыққа лайық деген кісіге жақсылық қиянаттың көп айырмасы жоқ болса керек» деп ұждан жайындағы ойын Шәкәрім осылайша түйіндейді [2; 43]. Шәкәрімнің ар біліміне байланысты концептуалды көзқарастарының бірі «өлген жан өміріне нана алмай ұждан, жанға екі өміргеде бірдей керек таяныш екеніне нана алмаған кісінің жүрегін ешбір ғылым, өнер, ешбір жол, заң тазарта алмайды» деген ойында жатыр. Шынымен де адамның жүрегін тазартуда кез келген ғылым саласының, өнердің, заңның дәрменсіз екендігін ойласақ, оған қол жеткізуде Шәкәрім көрсеткен ар білімінің маңызының қаншалықты екендігін аңғарар едік. Сондықтан да ұждан Шәкәрім үшін ғылымнан да, өнерден де, білімнен де жоғары тұратын, адамшылыққа тән бірден-бір болмыстық қасиет, үшінші анық болып саналады.

*Сыртқы сөзің шын болса,
Ішің толған жың болса,
Жүрегіңде мін болса,
Айтқан сөзің ем емес.
Жүрегі таза адамдар,
Зұлымдықтан амандар,
Қиянатсыз надандар,
Әулиеден кем емес, —*

дейді данышпан Шәкәрім.

Ұждансыз адам басқа қасиеттердің барлығын зұлымдыққа пайдалануы мүмкін. Ұждан тек адамдарға бұл тіршілік кеңістігінде ғана қажет емес, адам ұжданға сай өмір сүру арқылы бақидың алдында да өзінің таза болмысын ақтап ала алады. Шәкәрімнің ұжданды екі дүниеге бірдей қажет азық дейтіндігі осыдан.

*...Есің барда елің тап,
Барғанда кірер жерің тап.
Жаратқанның құлысың,
Жағатұғын ебін тап.
...Жалаңдамай сөне қал,
Алла ісіне көне қал.
Бәрінің дәмін таттың зой,
У ішкендей өле қал! [1; 84].*

Адамға ең пайдалы іс — дүниеге салқынқандылық таныту. Олай болмаса нәпсінің қызуы жанды күйдіріп, одан шығу қиын болмақ. «У ішкендей өле қалдың» мәні осында жатса керек. Шәкәрім дүниеге деген құмарлығыңды сөндіріп, баратын жағыңды ойла, жаратқан иеңе жағатұғын ебін тап, ол үшін ардың жолында бол деп отыр.

*...Жоқ, шырағым! Жанымыз жоғалмайды,
Екі өмірдің азығы — осы ұждан!
Әйтпес оған бұл өмір төлеу емес,
Төлеуі: түпсіз рахат, тозбас заман.
Ар, ынсаптың пайдасын жан сезеді,
Өлген соң бәйге аларын біліп тұрған.
Ақ жүрек, адал ниетті бола алмайды,
Ұжданның бұл сырына шын нанбаған [1; 203].*

Адамшылықтың ең басты белгісі ретінде ұжданды атаған Шәкәрім ұжданға осылай баға берген. Алдыңғы жақты ойлау адамға өз жаны үшін керек. Әйтпесе дін үшін немесе өзінді әдепті көрсету үшін емес. Ұжданның мақсаты шын, жарқын болашақты қамтиды. Шәкәрімнің ар білімінің мақсаты — ішкі тазалыққа жету арқылы хақтықты тануға жол ашу. «Үш анықты» зерделеу арқылы біз осындай ойларға көз жеткіздік. Үш анық дегеніміз — осы болса керек. Шәкәрім өзі көтерген сұрақтарды зерделеуде ғылымның зор қиын жолынан өту қажеттігін аңғарта отырып, «кейбір діншілдерді қорлыққа түсіріп жүрген патақ дін, жалқаулық», — дей келе, «әйтпесе жаратушыда білім бар, өлген соң да бір түрлі жан тіршілігі бар. Жан екі өмірде де азығы — ұждан, совесть, деумен еш кемдік көрмейді. Тіпті бұл жоғарылаудың ең зор жәрдемі, үш анық дегенім осы», — деп «Үш анық» трактатын қорытындылайды [2; 44]. Шәкәрім үш аныққа аз уақыттың ішінде қол жеткізбеген. «Үш анық» оның ғұмыр бойғы ізденісінің, қасықпен жылым ашыған еңбегінің, сау ақылының қол жеткізген дүниетанымдық көкжиегі дер едік. Жоғары да біз атап көрсеткендей, Шәкәрімнің өзі де жаратушы бар, жанда өлген соң бір түрлі тіршілік бар, екі өмірдің керекті азығы — осы ұждан, үш анық дегенім осы деп ой қорытып отыр. Бұл біздің үш анық деп атап көрсеткен анықтарға нақты дәйек боларлық түйіндер емес пе. Шәкәрімнің «Үш анықта» айтар ойы осы. Бұл қазақ философиясындағы Шәкәрім қалыптастырған концептуалды идея дер едік. «Үш анық» тұтастай алғанда Шәкәрімнің ойшыл ретіндегі даналық дүниетанымының философиялық жүйесі іспетті десе де болады.

Әдебиеттер тізімі

- 1 Құдайбердиев Ш. Шығармалары (Өлеңдер, дастандар, қара сөздер). — Алматы: Жазушы, 1988. — 339 б.
- 2 Құдайбердіұлы Ш. Үш анық // Әлем. — № 1. — Алматы, 1991.

Б.К.Рақымжанов

Философская система Шакарима

В статье рассматриваются проблемы, поднятые казахским мыслителем Шакаримом Кудайбердиевым в его произведении «Три истины». Через призму взаимосвязи разрешенных проблем в данном произведении автор статьи отмечает систематичность некоторых из них в мировоззрении мыслителя. И именно через эту взаимосвязь автор осмысляет мировоззрение Шакарима как целостную структуру, систему. Также через обсуждение философской системы мыслителя автор привлекает внимание к некоторым положениям религии в современном мире. Обсуждается мнение об истинной вере, о субстанции в философском творчестве Шакарима; осмысливаются особенность и содержание данной проблемы в современном мире.

B.K.Rakymzhanov

Philosophical system of Shakarim

The author pays great attention to considered problems by kazakh scholar Shakarym Kudaiberdiev in his work which is called «Three truths» in given article which is named «Philosophical system of Shakarym». The author of this article is indicated to systematic some questions in scholar's world outlook through prism's interconnection of solved problems in given work. The author is comprehended scholar's world outlook as whole structure, system through only this interconnection. Also the author pays attention to some positions of religion in modern world through discussion of scholar's philosophical system. Opinion about veritable belief is discussed in philosophical creative work's Shakarym. Pecularity and content of given problem is comprehended in modern world.

УДК 159.9:316.356.2

О.Н.Пенчук, Г.Б.Капбасова

Карагандинский государственный университет им. Е.А.Букетова

О проблеме рефлексии родительского отношения

В статье рассмотрена поливариативность понятия детско-родительских отношений, дана характеристика современному состоянию проблемы детско-родительских отношений и степени её разработанности в психологии. Предложен новый взгляд на проблему успешного родительства и эффективности детско-родительских отношений через призму их рефлексии как способа и средства развития личности. Рассмотрены основные методологические подходы к исследованию детско-родительских отношений в контексте их рефлексии родителем. Рефлексия показана авторами как важная детерминанта качества детско-родительских отношений. Авторами очерчены дальнейшие перспективы исследования рефлексии родительского отношения.

Ключевые слова: детско-родительские отношения, психология, человеческие отношения, семейные отношения, подструктуры семейных отношений, ребенок, родитель, мать, отец, семейная жизнь.

Детско-родительским отношениям в психологической литературе уделяется значительное внимание. Несмотря на достаточно длительный срок исследования этой сферы человеческих отношений (со времён З.Фрейда), интерес к ней не утихает и в наши дни, и будет являться предметом повышенного интереса, по всей видимости, пока будут существовать сами эти отношения, а значит, и само человечество.

Само понятие «детско-родительские отношения», на наш взгляд, не имеет однозначного определения. Наиболее широкий и часто употребляемый вариант — как подструктуры семейных отношений, включающей в себя взаимосвязанные, но неравнозначные отношения родителей к ребенку — родительское (материнское и отцовское) отношение и ребенка — к родителям. Зачастую термин «детско-родительские отношения» является синонимом «родительских отношений». К примеру, одна из наиболее популярных в этой сфере методик — PARI (parental attitude research instrument) амери-